

Η κοινωνικοποίηση του ανθρώπου: Γενική θεώρηση με ειδικότερη αναφορά στην εκπαίδευση

Κωνσταντίνος Ραμπίδης
Σχολικός Σύμβουλος Π.Ε.

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια η κοινωνιολογία ως επιστήμη σημείωσε τέτοια πρόοδο, που αποτέλεσμά της ήταν η μεγάλη διάδοση βασικών της εννοιών. Όλο και συχνότερα κοινωνιολογικές έννοιες χρησιμοποιούνται από άλλες επιστήμες. Έτσι, προσεγγίζοντας κανείς κάποιο κοινωνιολογικό φαινόμενο διατρέχει σοβαρό κίνδυνο σύγχυσης από τις πληροφορίες διάφορων επιστημών γύρω από αυτό. Η ανάγκη να προσδιορίζονται με σαφήνεια οι όροι και οι έννοιες που λαμβάνονται από άλλους επιστημονικούς χώρους πρέπει να είναι πρωταρχική. Άλλωστε, εννοιολογικοί ορισμοί με ατέλειες ελάχιστα βοηθούν την προσέγγιση και γνώση του περιεχομένου των όρων, και παρέχουν μόνο μια εξωτερική-τυπική αναγνώριση των πραγμάτων.

Με γνώμονα τις πιο πάνω διαπιστώσεις θα επιχειρηθεί, πολύ περιεκτικά και περιληπτικά, η προσέγγιση του προβληματισμού σχετικά με την κοινωνικοποίηση του ανθρώπου. Αρχικά θα γίνει αναφορά στο φαινόμενο της κοινωνικοποίησης και στη συνέχεια στο ρόλο και τη συμμετοχή της εκπαίδευσης στη διαδικασία αυτή, από τη σκοπιά της Κοινωνιολογίας και της Κοινωνικής Ψυχολογίας.

Γενική θεώρηση

Για την Κοινωνιολογία η έννοια της κοινωνικοποίησης είναι απαραίτητο να είναι τόσο πλατιά και γενική, ώστε να χωράει όλες τις απόψεις που διατυπώθηκαν γύρω από αυτή. Θα πρέπει, ακόμα, ο κοινωνιολόγος χωρίς δογματισμούς να παίρνει κριτική στάση απέναντι στις πληροφορίες που δίνονται για την κοινωνικοποίηση από άλλους επιστημονικούς χώρους.

Ένας ορισμός που ανταποκρίνεται στα πιο πάνω χαρακτηριστικά και δίνεται

* Ο Κωνσταντίνος Ραμπίδης υπηρετεί ως σχολικός σύμβουλος Π.Ε. και είναι: Πτυχιούχος δάσκαλος Π.Α.Α., Πτυχιούχος Παντείου Πανεπιστημίου και πτυχιούχος Π.Τ.Δ.Ε.

από κοινωνιολόγο με κριτική στάση απέναντι στις πληροφορίες άλλων επιστημονικών χώρων είναι αυτός που δίνει η Imogen Zeger. Κατ' αυτή, κοινωνικοποίηση είναι η διαδικασία κατά την οποία το άτομο αφομοιώνει τις υπάρχουσες κοινωνικές νόρμες (κανόνες) και αξίες έτσι, που αργότερα να τις αισθάνεται ως δικές του. Η διαδικασία αυτή, ολότελα ασυνείδητη στα παιδιά και σπάνια συνειδητή από τους ενήλικες, μπορεί να παρατηρηθεί, να αποκαλυφθεί και να γίνεi βάση για συγκρίσεις μόνο με επιστημονικό συλλογισμό.

Με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης, σχεδόν ταυτόχρονα αλλά ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο, ασχολήθηκαν τέσσερις πολύ σπουδαίοι μελετητές, ο Sigmund Freud, ο Charles Cooley, ο George Herbert Mead και ο Emile Durkheim.

Η πιο πλατιά γνωστή εκδοχή για τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης είναι αυτή που έδωσε ο Freud. Την παρουσιάζει με ένα δράμα, με μια πάλη που επαναλαμβάνεται αδιάκοπα ανάμεσα στα τρία μέρη της προσωπικότητας: πρώτο, τη φύση του ανθρώπινου πλάσματος, τα βιολογικά του ένστικτα, δεύτερο, τις εμπειρίες του από την πραγματικότητα, που αποτελούν το «εγώ» του και, τρίτο, το «υπερεγώ» του, την ηθική εξουσία μέσα στον άνθρωπο, τη συνείδηση που λειτουργεί ασυνείδητα. Στην περιγραφή του Freud το υπερεγώ είναι διάδοχος και εκπρόσωπος των γονέων, γιατί αναλαμβάνει τις εκπαιδευτικές τους λειτουργίες. Κύριο έργο του είναι να περιορίζει ή να εμποδίζει την ικανοποίηση των ενστικτωδών επιθυμιών. Τα πρώτα στοιχεία της η νόρμα που δημιουργεί το υπερεγώ τα παίρνει από τους γονείς και στη συνέχεια μαζεύει στοιχεία και από όσους διαδέχονται τους γονείς, όπως είναι οι δάσκαλοι, οι εθνικοί ήρωες ή οι μεγάλες φυσιογνωμίες της κοινωνίας. Σύμφωνα με τον Freud, η μελλοντική προσωπικότητα διαμορφώνεται κυρίως στην ηλικία των τεσσάρων χρόνων. Και η παραπέρα εξέλιξή της έχει ήδη καθοριστεί. Κυρίαρχη θέση, κατ' αυτόν, στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης έχει η οικογένεια.

Εκτός από την οικογένεια, ο Charles Cooley εξίσου μεγάλη σημασία έδωσε και σε άλλες «πρωτογενείς ομάδες», όπως είναι οι ομάδες παιχνιδιού, εργασίας και φιλίας, που όλες τους αναπτύσσουν ένα «συναίσθημα του εμείς», το συναίσθημα πως ανήκουμε σε μια ομάδα, πως είμαστε όλοι μαζί. Ο Cooley, αντίθετα από τον Freud, δεν βλέπει τη διαμόρφωση της προσωπικότητας σαν μια δραματική πάλη, αλλά μάλλον σαν παιχνίδι, που έχει στη βάση του την «εικόνα του εγώ». Αυτό σημαίνει ότι ο άνθρωπος, μέσα από τη διαδικασία κοινωνικοποίησής του δεν έχει άλλο τρόπο να δει τον εαυτό του παρά μόνο με τα μάτια των άλλων που τον περιστοιχίζουν. Οι αντιδράσεις τους στη συμπεριφορά του αντανακλούν την «εικόνα του εγώ» του.

Στην παραπάνω κατεύθυνση που έδωσε ο Cooley προχωράει ακόμα περισσότερο ο George Herbert Mead. Αυτός ενδιαφέρεται αποκλειστικά για τις ορθολογικές πλευρές της προσωπικότητας και για το πώς αναπτύσσονται με τις επιδράσεις άλλων ανθρώπων. Η γλώσσα και οι αμοιβαίες ενέργειες που γίνονται δυνατές με αυτή αποτελούν το κέντρο της μελέτης του. Σύμφωνα, λοιπόν,

με αυτόν, το εξελισσόμενο ανθρώπινο πλάσμα μαθαίνει να βλέπει τον εαυτό του παρατηρώντας την επίδρασή του πάνω στους άλλους. Γυρεύει ζεστασιά, αγάπη, έπαινο, εκτίμηση από όσους θεωρεί σημαντικούς και κάνει αυτό που εκείνοι περιμένουν να κάνει, στο βαθμό που το καταλαβαίνει και μπορεί να το φανταστεί. Κατά τον Mead, ο αυτοέλεγχος είναι ένας έμμεσος κοινωνικός έλεγχος από τους «γενικευμένους άλλους». Σε αντίθεση με το «υπερεγώ» του Freud, οι «γενικευμένοι άλλοι» έχουν μια θετική καθοδηγητική φωνή, που του λέει τι πρέπει να κάνει για να κερδίσει τον έπαινο και την αναγνώριση, ενώ το «υπερεγώ» εμποδίζει και κατηγορεί αδιάκοπα.

Σ' αυτό ακριβώς το σημείο η σκέψη του Mead αγγίζει τη σκέψη του Emile Durkheim. Είναι αποφασιστικό για το σχήμα του Durkheim το ότι η κοινωνικοποίηση της προσωπικότητας δεν έχει μόνο ανασταλτικό χαρακτήρα, δεν εμποδίζει μόνο τις βιολογικές ορμές, έτσι που να γίνει δυνατή η κοινωνική ζωή, αλλά είναι και μια θετική λειτουργία, δεδομένου ότι κάνει, πριν από όλα, δυνατή την ανθρώπινη ζωή. Ο άνθρωπος παίρνει μέρος στη ζωή της κοινωνίας –στη γλώσσα της, στον πατροπαράδοτο πολιτισμό της, στη γνώση, στα έθιμα, στα ήθη, στην τεχνολογία– και έτσι κερδίζει κάτι, όχι μόνο αυτό που παίρνει άμεσα, αλλά και το ερέθισμα να συνεχίσει, να οικοδομήσει πάνω στην κοινωνική κληρονομιά που δέχτηκε. Τα «κοινωνικά δεδομένα», λέει ο Durkheim, δεν μπορούν να ερμηνευτούν με βιολογικά ή ψυχολογικά δεδομένα, υπάρχουν πριν ο ανθρώπινος οργανισμός γίνει προσωπικότητα και επιβιώνουν και μετά από αυτόν. Η κοινωνία, κατ' αυτόν, δεν είναι απλό άθροισμα ατόμων. Το σύστημα που δημιουργείται με τη συνένωσή τους αντιπροσωπεύει μια ξεχωριστή πραγματικότητα, που έχει δικιά της χαρακτηριστικά. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Durkheim δεν αντέκρουσε τον Freud, αλλά τους άλλους ψυχολόγους, όπως τον J. S. Mill, που έλεγε ότι «τα ανθρώπινα όντα στην κοινωνία δεν έχουν άλλες ιδιότητες από αυτές που προκύπτουν από τους νόμους της φύσης του ατόμου», ή τον Gabriel Tarde, που πίστευε πως μπορούσε να αναγάγει την κοινωνική συμπεριφορά σε μια τάση για μίμηση. Αυτό που κάνει περισσότερο τον Durkheim να διαφοροποιείται από τους άλλους τρεις μελετητές είναι ότι μόνο αυτός ασχολήθηκε κυρίως με την αδιάκοπη κοινωνικοποίηση του ενήλικου ατόμου και με την αλληλεπίδραση ανάμεσα στο άτομο και τη συλλογική συνείδηση. Ο Durkheim, ακόμα, είναι αυτός που κατέλυσε την παλιά και πολυσυζητημένη αντίθεση ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία. Υποστήριξε ότι το άτομο στη διαδικασία της διαμόρφωσής του αφομοιώνει ένα μέρος της κοινωνικής ουσίας και την κάνει μέρος του εαυτού του. Η κοινωνία ενσαρκώνεται στα άτομα, αποτελείται από συλλογικές παραστάσεις που υλοποιούνται μέσα σε κοινωνικούς θεσμούς, και πάλι με τη σειρά τους οι θεσμοί επιβεβαιώνονται αδιάκοπα από τις συλλογικές παραστάσεις και παραδίδονται από γενιά σε γενιά. Αυτό σημαίνει ότι το άτομο δεν είναι μόνο ένα μέρος της κοινωνίας, αφού η ατομική προσωπικότητα σχηματίζεται με την αλληλεπίδραση των έμφυτων τάσεων και του κοι-

ωνικού περιβάλλοντος. Ούτε και η κοινωνία αποτελείται μόνο από άτομα. Έτσι, ο Durkheim είναι αυτός που έκανε το αποφασιστικό βήμα από την κοινωνική ψυχολογία στην κοινωνιολογία, όταν προφητικά και παθιασμένα διακήρυξε αυτό που σήμερα αποτελεί τη βάση για κοινωνική επιστημονική έρευνα: «ο άνθρωπος είναι προϊόν και συνάμα δημιουργός της κοινωνίας».

Το φαινόμενο της κοινωνικοποίησης υπήρξε αντικείμενο μελέτης πολλών επιστημόνων. Παρουσιάστηκαν πολλές απόψεις. Όμως, άλλες λιγότερο, άλλες περισσότερο, τουλάχιστον μέχρι σήμερα, κινούνται στο πλαίσιο που όρισε ο Durkheim.

Η εκπαίδευση από τη σκοπιά της κοινωνιολογίας

Είναι πολύ δύσκολο κάποιος που θέλει να ασχοληθεί με ένα οποιοδήποτε κοινωνιολογικό φαινόμενο να μη δανειστεί από τη σκέψη του Durkheim.

Όρισε, λοιπόν, ο Durkheim την εκπαίδευση ως «τη δράση που ασκείται από τις γηραιότερες γενιές επί εκείνων που δεν είναι ακόμα ώριμοι για την κοινωνική ζωή. Σκοπός της είναι να ξυπνήσει και να αναπτύξει στο παιδί τις φυσικές, διανοητικές και ηθικές εκείνες ικανότητες που αναμένουν από αυτό και η κοινωνία στο σύνολό της και το ιδιαίτερο εκείνο περιβάλλον για το οποίο προορίζεται». Σύμφωνα με αυτό τον ορισμό, ως εκπαίδευση νοείται μια γενική δραστηριότητα της κοινωνικής ζωής που έχει πολλές και διάφορες μορφές.

Το πρώτο που πρέπει να ερευνηθεί είναι σε ποιο βαθμό η εκπαίδευση αποτελεί μια εξειδικευμένη κοινωνική δραστηριότητα. Στις απλούστερες κοινωνίες, όπου έτσι και αλλιώς υπάρχει περιορισμένη εξειδίκευση των λειτουργιών, η εκπαίδευση δεν οργανώθηκε ως ξεχωριστή δραστηριότητα. Παρέχεται από την οικογένεια, τη συγγενική ομάδα και ολόκληρη την κοινωνία με τη συμμετοχή στην καθημερινή ζωή. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι σε πολλές πρωτόγονες κοινωνίες, που βρίσκονται σε κάπως ανώτερο επίπεδο, η γενική εκπαίδευση παρέχεται στην περίοδο της εφηβείας πριν από τη μύηση στην κατηγορία των ενήλικων μελών της κοινωνίας.

Σε πιο προηγμένες κοινωνίες η γενική εκπαίδευση αποκτά μεγαλύτερη σημασία. Η περίοδος της συστηματικής διδασκαλίας μεγαλώνει και δημιουργείται μια εξειδικευμένη επαγγελματική ομάδα δασκάλων. Πριν την εμφάνιση, όμως, της σύγχρονης επιστήμης και βιομηχανίας, στις περισσότερες κοινωνίες, η εκπαίδευση απευθυνόταν σε ένα μικρό τμήμα του πληθυσμού και είχε κυρίως θρησκευτικό προσανατολισμό. Τις τεχνικές ικανότητες και γνώσεις τις μετέδιδαν κυρίως η οικογένεια και οι επαγγελματικές ομάδες με τρόπους άτυπους και πρακτικούς.

Το εκπαιδευτικό σύστημα, όμως, από τη γέννησή του παρακολούθησε πιστά το σύστημα κοινωνικής στρωμάτωσης σε όλες σχεδόν τις κοινωνίες, και στις πρωτόγονες ακόμα. Στις περισσότερες εγγράμματες κοινωνίες η μόρφωση περιοριζόταν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Οι σύγχρονες βιομηχανικές κοι-

νωνίες, που καθιέρωσαν για πρώτη φορά τη μόρφωση των λαϊκών μαζών, δεν κατάφεραν να εξαλείψουν με τον τρόπο αυτό τις διακρίσεις μεταξύ των διάφορων κοινωνικών στρωμάτων. Οι διακρίσεις διατηρήθηκαν με την ύπαρξη διάφορων τύπων σχολείων για διάφορες κοινωνικές ομάδες ή με την άνιση κατανομή των ευκαιριών στην ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση.

Στις περισσότερες χώρες της Δύσης η ανώτερη εκπαίδευση ήταν προσανατολισμένη στις γλώσσες και τον πολιτισμό της κλασικής Ελλάδας και Ρώμης, πράγμα που έκανε μεγαλύτερη τη διαφορά μεταξύ των μορφωμένων «ευπατριδών» και της υπόλοιπης κοινωνίας. Οι πολιτιστικές αυτές διαφορές διατηρήθηκαν, αν και σε μικρότερη ένταση, και στον 20^ο αιώνα. Υποκρύπτονται στη σύγκρουση μεταξύ των «ειδών παιδείας», της κλασικής και της τεχνικής. Σε μερικές κοινωνίες, όπως και στην ελληνική, στάθηκαν εμπόδιο στην ανάπτυξη της τεχνικής εκπαίδευσης.

Οι διαφορές, όμως, που παρατηρούνται στο είδος ή την ποιότητα της εκπαίδευσης συνδυάστηκαν πολλές φορές και με άλλους τύπους κοινωνικής διαφοροποίησης όπως, π.χ., μεταξύ των φύλων, μεταξύ εθνικών ή θρησκευτικών ομάδων κ.λπ. Στις περισσότερες κοινωνίες οι γυναίκες, μέχρι πρόσφατα, είχαν πολύ λιγότερες από τους άνδρες δυνατότητες για ανώτερη εκπαίδευση. Οι Αφρικανοί στη Νοτιοαφρικανική Ένωση και σε πολλά αποικιακά εδάφη είχαν πολύ περιορισμένες ευκαιρίες μέσης εκπαίδευσης. Στις Η.Π.Α. οι μαύροι αντιμετώπιζον και σήμερα ακόμα σοβαρές εκπαιδευτικές δυσχέρειες.

Η λειτουργία που επιτελεί, λοιπόν, η εκπαίδευση ως προπαρασκευή του παιδιού για το συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον είχε κατά παράδοση την έννοια της προπαρασκευής για τη συμμετοχή σε μια συγκεκριμένη ομάδα της κοινωνικής ιεραρχίας. Το γεγονός ότι τα διανοητικά και τα κοινωνικά κριτήρια, πολλές φορές σκόπιμα, επικαλύπτονται δεν είναι ο μικρότερος παράγοντας της δυσκολίας για ισονομία στην εκπαίδευση. Τα παιδιά των οικογενειών των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων έχουν, γενικά, περισσότερα εφόδια για την ανώτερη παιδεία, χάρη στα ποικίλα πλεονεκτήματα που απολαμβάνουν. Μόνο μια συνειδητή πολιτική θα μπορέσει να διατηρήσει μια γενική ισότητα ευκαιριών και δυνατοτήτων.

Εκτός από τη μετάδοση στις νεότερες γενιές διαφορετικών κωδίκων συμπεριφοράς με την εκπαιδευτική διαφοροποίηση, υπό την επίδραση, σε σημαντικό βαθμό, των ταξικών διαφορών, η εκπαίδευση, όπως παρατήρησε ο Durkheim, προπαρασκευάζει το παιδί και για τη ζωή στην ευρύτερη κοινωνία. Μεταδίδει σ' αυτό κοινές κοινωνικές παραδόσεις με τη γλώσσα, τη θρησκεία, την ηθική και τα έθιμα της κοινωνίας. Η ενστάλαξη των εθνικών αξιών υπήρξε ιδιαίτερα εμφανής στις σύγχρονες κοινωνίες και αντικατοπτριζόταν για πολύ καιρό στο κοινωνικό γόητρο των δασκάλων. Έτσι, στις ΗΠΑ η εκπαίδευση από τα τέλη του 19ου αιώνα σε μεγάλο βαθμό μεταμόρφωσε τα παιδιά των μεταναστών σε εκατό τοις εκατό Αμερικανούς.

Η εμφάνιση νέων εθνικών κρατών και η ανάπτυξη του εθνικισμού στην Ευρώπη

του 19ου αιώνα συνοδεύτηκαν από την επέκταση της μόρφωσης. Στις περισσότερες κοινωνίες οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν στην αύξηση της έμφασης που δόθηκε στην εκπαιδευτική διαδικασία ως μέσο εθνικής διαπαιδαγώγησης. Το ίδιο παρατηρήθηκε τον 20ό αιώνα στις κοινωνίες που απέκτησαν την ανεξαρτησία τους από τον αποικιακό ζυγό ή που κατέστησαν σύγχρονα εθνικά κράτη. Η διαδικασία όμως αυτή αντισταθμίστηκε από άλλες επιρροές. Η ανάπτυξη των επιστημών και ο γρήγορος ρυθμός της κοινωνικής μεταβολής επηρέασαν τους κώδικες συμπεριφοράς που διδάσκονται στα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Σε μερικές σύγχρονες κοινωνίες τούς προσέδωσαν ένα χαρακτήρα ανεκτικότητας ή προσωρινότητας. Ένα από τα πιθανά αποτελέσματα της εξέλιξης αυτής ενδέχεται να είναι η έλλειψη ενδιαφερόντων και σκοπών στους εφήβους και στους ενήλικες. Είναι δύσκολο να επιτευχθεί κάποια ισορροπία μεταξύ των σταθερών παραδόσεων και των προτύπων συμπεριφοράς, της ανεκτικότητας, της προσαρμοστικότητας στη μεταβολή και του πνεύματος της ελεύθερης αναζήτησης. Μερικές από τις αποτυχίες της σύγχρονης εκπαίδευσης (που επιδεινώνονται από άλλες κοινωνικές επιδράσεις) στην πρωταρχική λειτουργία της κοινωνικοποίησης παρουσιάζονται ήδη στα προβλήματα της νεότητας, που έχουν γίνει φανερά σε όλες τις βιομηχανικές κοινωνίες.

Τα προβλήματα αυτά εγείρουν πολλά ερωτήματα για την αποτελεσματικότητα της γενικής εκπαίδευσης ως μέσου κοινωνικού ελέγχου. Σε παλαιότερες κοινωνίες, όπου η μόρφωση προσέδιδε στον κάτοχό της μεγάλη αξία ως θεμέλιο γοήτρου και δύναμης, οι δάσκαλοι εύρισκαν μεγάλη αναγνώριση. Εξάλλου, οι ίδιοι οι δάσκαλοι προέρχονταν από οικογένειες υψηλής κοινωνικής θέσης. Η γενική εκπαίδευση έδινε σε μια μειονότητα, που επρόκειτο να κυβερνήσει και να διοικήσει την κοινωνία, ένα συγκεκριμένο κώδικα ηθικής και συμπεριφοράς. Με την καθολική εκπαίδευση στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες το κοινωνικό γόητρο του δασκάλου μειώθηκε, γιατί δεν ξεχωρίζει ως μορφωμένος. Αλλά στις σύγχρονες κοινωνίες πηγή γοήτρου και δύναμης δεν είναι η μόρφωση αλλά ο πλούτος. Οι αξίες που μεταδίδει ο δάσκαλος δεν ασκούν την ίδια επιρροή, γιατί ανταγωνίζονται με άλλες αξίες, που προβάλλονται στο παιδί από την οικογένεια, την ομάδα των ομηλίκων του και τα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Ούτε οι κοινωνιολόγοι ούτε οι κοινωνικοί ψυχολόγοι έδωσαν μέχρι σήμερα μεγάλη προσοχή στις συγκρούσεις ανάμεσα στους διάφορους κώδικες συμπεριφοράς και τους διάφορους φορείς του κοινωνικού ελέγχου στις σύγχρονες κοινωνίες. Και όμως υπάρχουν έντονες συγκρούσεις μεταξύ σχολείου και οικογένειας, μεταξύ σχολείου και ομάδων ομηλίκων, όπως και μεταξύ του σχολείου και των μέσων μαζικής επικοινωνίας.

Η εκπαίδευση, με την πλατιά έννοια του όρου, από την παιδική ηλικία ως την ενηλικίωση, αποτελεί ένα ζωτικό μέσο κοινωνικού ελέγχου. Η σημασία της αυξήθηκε κατά πολύ στην τελευταία εικοσαετία με την ταχύτατη επέκταση της εκπαίδευσης όλων των επιπέδων στις αναπτυσσόμενες χώρες και με την εξίσου

γρήγορη ανάπτυξη της μέσης και ανώτατης εκπαίδευσης στις βιομηχανικές χώρες. Με την εκπαίδευση οι νέες γενιές μαθαίνουν τους κοινωνικούς κανόνες και τις ποινές που επιβάλλονται σε περίπτωση παράβασής τους. Διδάσκονται, ακόμα, τη «θέση» τους και τις «υποχρεώσεις» τους στο σύστημα κοινωνικής διαφοροποίησης και στρωμάτωσης.

Στις σύγχρονες κοινωνίες, όπου προεξάρχει η γενική εκπαίδευση και όπου εμφανίζεται μια σημαντική επαγγελματική ομάδα δασκάλων, η εκπαίδευση αποτελεί επίσης ένα σημαντικό τύπο κοινωνικού ελέγχου (ως πηγή της επιστημονικής γνώσης), που ανταγωνίζεται και καμιά φορά συγκρούεται με άλλους τύπους ελέγχου. Η σύγκρουση αυτή μπορεί να γίνει ιδιαίτερα έντονη με την επέκταση της ανώτατης εκπαίδευσης σε πολύ μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού, όπως δείχνει η εμπειρία των τελευταίων χρόνων στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική. Το εκπαιδευτικό σύστημα μπορεί να γίνει ένας από τους κύριους παράγοντες μεταβολών και καινοτομιών στον τομέα των κοινωνικών κανόνων.

Η εκπαίδευση από τη σκοπιά της κοινωνικής ψυχολογίας

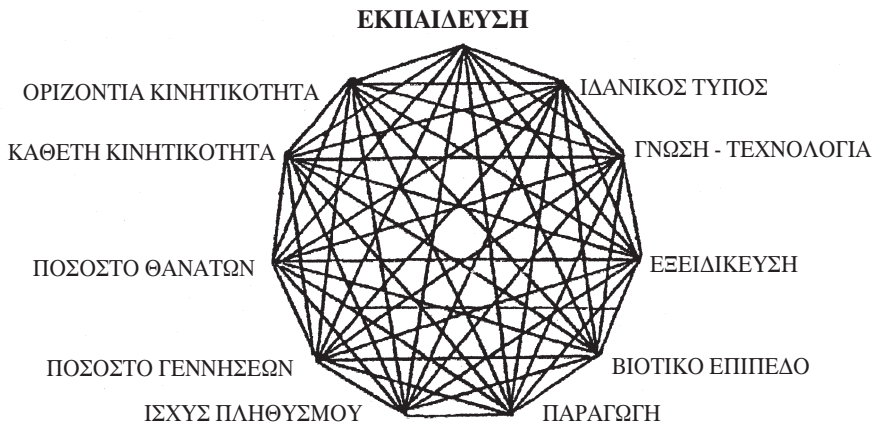
Όταν το παιδί αρχίζει να μαθαίνει τη μία λέξη μετά την άλλη, στο διάλογο με τους γονείς του και τα αδέρφια του, οι συνομιλητές του πολύ σπάνια έχουν την αίσθηση ότι το εκπαιδεύουν. Αυτό όμως γίνεται συνέχεια και στην πιο πάνω περίπτωση, όπως και σε όλες τις άλλες. Αυτό που ονομάζουμε εκπαίδευση προϋποθέτει οπωσδήποτε μια γλωσσική επικοινωνία. Εδώ η γλωσσική επικοινωνία θεωρείται ένα από τα αυτονόητα, που δε θα μας απασχολήσει. Σε σύγκριση με το πόσο πολύ διαμορφώνεται ο κόσμος του παιδιού από τη γλώσσα, στα δέκα χρόνια της εκπαίδευσης δε συμβαίνει τίποτε άλλο που να έχει ανάλογη σημασία.

Το έργο της εκπαίδευσης είναι σφάλμα να ταυτιστεί με την αραιή ατμόσφαιρα της εκμάθησης μιας σχολικής ύλης. Εδώ ενδιαφέρει η όλη διαμόρφωση του ανθρώπου και όχι η απλή προετοιμασία για τις εξετάσεις. Όταν ο δάσκαλος λέει «πρέπει να το χωνέψετε», αυτό αληθεύει πολύ πιο ουσιαστικά από όσο το εννοούν τις περισσότερες φορές. Έτσι καθιερώνεται, π.χ., μια κανονιστική ισορροπία που η διατάραξή της έχει συνέπεια άλλες νευροφυτικές διαταραχές. Το «ταμπού» είναι ένας τέτοιος κανόνας, που έχει «χωνευτεί». Στο επίπεδο της σκέψης, το ταμπού είναι ένα αναντίρρητο αυτονόητο. Όμοια αυτονόητα είναι, σε ένα μεγάλο μέρος τους, και τα περιεχόμενα της μόρφωσής μας. Και στις δυο περιπτώσεις η λογική θεμελίωση είναι ελλιπής, αλλά δεν απουσιάζει τελείως.

Η «εισαγωγή» στο σύστημα των ταμπού της φυλής γίνεται στις πρωτόγονες κοινωνίες αρχικά από την οικογένεια, με συνηθισμένο τρόπο, και έπειτα –με δραματοποιημένη μορφή– ολοκληρώνεται με τις τελετές μύησης.

Τα τελετουργικά της μύησης έχασαν όμως τη σημασία τους, επειδή η πολυπλοκότητα της σύγχρονης κοινωνίας έκανε αναγκαία μια χρονική επέκταση αυτής της διαδικασίας. Η τελετή της μύησης στους πρωτόγονους κρατούσε μέρες, εβδομάδες, μήνες, πολύ σπάνια ένα χρόνο. Στην πολιτισμένη κοινωνία, όμως, χρειάζεται ένα

διάστημα κάπου δέκα χρόνων. Από αυτό εξηγείται και το ότι σήμερα δεν βρίσκουμε στην όλη διαδικασία της εκπαίδευσης την εξαιρετικά σημαντική διασύνδεση των φάσεων που συναντάμε στις τελετές της μύησης. Η περίοδος της εκπαίδευσης παρεμβάλλεται με μια ανάλογη έννοια στη ζωή, χωρίς όμως να αποτελεί μια τόσο ευδιάκριτη τομή. Η τελετή της μύησης παρέχει γνώση και διαμορφώνει το χαρακτήρα, λειτουργεί ως στοιχειώδες ξεδιάλεγμα των ανίκανων και παραχωρεί στους εκλεκτούς μια θέση στην κοινότητα. Οι λειτουργίες αυτές υπάρχουν και στο θεσμό της «εκπαίδευσης». Το συγκεκριμένο περιεχόμενο των δύο θεσμών –το «πρόγραμμα διδασκαλίας» τους– αντανακλά την επιθυμία της κοινότητας, γιατί η διατήρησή της εξαρτάται από το ποιος τύπος ανθρώπου πρέπει να διαμορφωθεί στο σχολείο, ποιες γνώσεις πρέπει να αποκτήσει και σε ποιο βαθμό θα γίνει η επιλογή μέσα στο σχολείο. Οι διαφορές του καταμερισμού της εργασίας που υπάρχουν σε μια κοινωνία, η ποσότητα της διαθέσιμης γνώσης και το βιοτικό επίπεδο σε ένα πολιτισμό είναι μερικοί ακόμα από τους παράγοντες που βρίσκονται σε αμοιβαία εξάρτηση μεταξύ τους και με τις ιδιομορφίες της εκπαίδευσης. Η ισχύς του πληθυσμού, τα ποσοστά των γεννήσεων και των θανάτων καθώς και η ηλικιακή κατανομή του αλληλεπιδρούν με την κινητικότητα του πληθυσμού. Χωρίς καμιά απαίτηση τελειότητας, ένα σχεδιάγραμμα των αλληλεξαρτήσεων μπορεί να μας δώσει μια ιδέα για την πολυπλοκότητα των καταστάσεων.

Μια συμπληρωματική παρατήρηση μπορεί να διευκρινίσει κάπως καλύτερα την εκλεκτική λειτουργία του σχολείου, δηλαδή της εκπαίδευσης. Κάθε επιλογή προσανατολίζεται σε ένα σκοπό. Τα δημόσια σχολεία του δυτικού κόσμου έχουν υιοθετήσει, γενικά, τα κριτήρια της ανώτερης αστικής τάξης, και επομένως μετρούν τους μαθητές τους ανάλογα με το βαθμό στον οποίο μπορούν να πλησιάσουν αυτό τον «ιδανικό τύπο». Η συνέπεια αυτής της τάσης φαίνεται από την κατανομή των βαθμών στα μέλη διάφορων κοινωνικών στρωμάτων (Hpllingshead, 1949).

Κοινωνική προέλευση μαθητών	Βαθμοί			Σύνολο
	«Λίαν καλώς» & «Καλώς» %	«Επαρκώς» %	«Ανεπαρκώς» %	
Ανώτερο στρώμα	51,4	48,6	0,0	100
Ανώτερο μεσαίο στρώμα	35,5	63,2	13	100
Απλό μεσαίο στρώμα	18,4	69,2	12,4	100
Κατώτερο στρώμα	83	66,7	25,0	100
Μέσος όρος	23,8	66,3	9,9	100

Στην εικόνα αυτή συνδυάζονται μάλλον τρεις ομάδες παραγόντων, η έμφυτη ικανότητα, η οικογενειακή ατμόσφαιρα και ο σκοπός της επιλογής του σχολείου. Αν έχουμε υπόψη ειδικά το τελευταίο, φαίνεται καθαρά η συντηρητική στάση του σχολείου απέναντι στην κοινωνική τάξη πραγμάτων της κάθε εποχής. Ίσως να μην έπεφτε έξω κανείς, αν περίμενε ότι με μια ξαφνική αναστάτωση των στρωμάτων (επαναστατική) θα άλλαζε και η κατανομή των βαθμών και έτσι θα άλλαζαν ουσιαστικά και ο «ιδανικός τύπος» και το κριτήριο επιλογής της κοινωνίας.

Από όλα αυτά θα μπορούσε εύκολα να υποθέσει κανείς ότι η εκπαίδευση μέσα σε μια κοινωνία που εξελίσσεται με γρήγορο ρυθμό είναι εκτεθειμένη σε σημαντικές εντάσεις. Ως υπερασπιστής της «παραδόσης», αναλαμβάνει συνήθως ένα πολύ συντηρητικό ρόλο. Έχοντας υπόψη ότι το μέλλον θα είναι πολύ διαφορετικό από το παρόν, μπορούμε να φανταστούμε πως και η εκπαίδευση πρέπει να είναι εξαιρετικά εύκαμπτη. Η σύγκρουση αυτή είναι πέρα για πέρα αναπόφευκτη μέσα σε μια ασταθή κοινωνία, όπως αυτή του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού.

Οι εκπρόσωποι της συντηρητικής τάσης στην παιδαγωγική τονίζουν κυρίως τη διατήρηση της κοινωνίας, ενώ οι εκπρόσωποι της προοδευτικής τάσης τονίζουν το συμφέρον του ατόμου. Όλοι όμως κάνουν κατά κανόνα το ίδιο λάθος, γιατί δεν έχουν προσέξει ένα πράγμα: Πως το «συμφέρον» του ατόμου είναι σε μεγάλο βαθμό λειτουργία των κοινωνικών σχέσεων. Η συμφιλίωση των δύο παρατάξεων βρίσκεται στην παραδοχή της θέσης ότι η εδώ και τώρα εκτιμώμενη και απαιτούμενη ατομικότητα του μεμονωμένου ανθρώπου έχει τις ρίζες της στον εδώ και τώρα υπάρχοντα θεσμό της κοινωνίας. Ένα από τα καθήκοντα της εκπαίδευσης είναι να προκαλέσει αυτόν ακριβώς το βαθμό ατομικότητας.

Εφόσον προωθεί, απαιτεί και ταυτόχρονα περιορίζει, το σχολείο είναι ανάγκαστικά εκτεθειμένο σε όλες τις πιθανές κατηγορίες. Ο ρόλος του δασκάλου ως προστύπου που η παραδειγματικότητά του είναι περιττή είναι ένας από τους δυσκολότερους μέσα στο ρεπερτόριο της σύγχρονης κοινωνίας. Η ένταση που δημιουργείται από αυτό το ρόλο ξεσπάει σε βιοτικά προβλήματα και αυτό έχει ως αποτέλεσμα να παρατηρούνται περιπτώσεις ψυχικά αφύσικων εξελίξεων και

ψυχασθενειών συχνότερα στους εκπαιδευτικούς παρά στις άλλες επαγγελματικές ομάδες (Mason, 1931). Το πράγμα γίνεται επικίνδυνο, επειδή οι μαθητές έχουν την τάση να ακολουθούν τη συναισθηματική ισορροπία των δασκάλων τους (Boynnton, Dugger και Turner, 1934). Η ειδική ενδυμασία που επιβαλλόταν στους δασκάλους μπορεί να εξηγηθεί, αν σκεφτούμε λίγο τις τελετές μύησης.

Η διαδικασία της μάθησης στα δέκα χρόνια περίπου που διαρκεί, σύμφωνα με τα εκπαιδευτικά προγράμματα των σύγχρονων κοινωνιών, έχει δύο συστατικά: Μαθαίνουμε ορισμένους τρόπους συντονισμού των μυών, ομιλία, γραφή, δεξιότητες χεριών κ.λπ. και με αυτά μαθαίνουμε να προσανατολιζόμαστε μέσα στον κόσμο των άμεσων γεγονότων και στον κόσμο των συμβόλων. Μέχρις εδώ όλη η μέθοδος υπάγεται στο νόμο της επιτυχίας. Αποκτάμε όμως ταυτόχρονα ορισμένες στάσεις και αντιλήψεις. Η αυτόνομη ρύθμιση του εσωτερικού μας περιβάλλοντος καθορίζεται με συγκεκριμένο τρόπο. Γι' αυτή τη δεύτερη πλευρά της διαδικασίας φαίνεται πως ισχύει ο νόμος της συνάφειας.

Το «πρότυπο» των γονέων και αργότερα του δασκάλου διαμορφώνεται μέσα στο αναπτυσσόμενο παιδί, γιατί η εικόνα τους συνοδεύει πολλές συναισθηματικά φορτισμένες καταστάσεις στη ζωή. Από τη σκοπιά του βασικού καθήκοντος της εκπαίδευσης –της μετάδοσης γνώσης και ικανοτήτων– είναι υποπροϊόν, για το παιδί όμως και την κοινωνία έχει μεγάλη σημασία να γίνει σαν κι αυτούς. Η κατάσταση γίνεται ιδιαίτερα επικίνδυνη σε περίπτωση που οι εκμαθημένες αρχές της ζωής έρχονται σε αντίφαση με τα αποκτημένα «πρότυπα». Εδώ μπορεί να δημιουργηθεί σύγκρουση των πηγών πληροφόρησης.

Εκτός από τη μάθηση με την επιτυχία και την ανάπτυξη των προσδοκιών (με την έννοια του νόμου της συνάφειας) παρουσιάζεται ως τρίτο συστατικό της μάθησης σχετικό με την εκπαίδευση ο προσανατολισμός σε πρότυπα, που εκδηλώνεται στη συμπεριφορά ιδιαίτερα συχνά κάτω από δυο προϋποθέσεις: Το πρότυπο πρέπει να επιβάλλει την ταύτιση στους μιμητές του, αλλά και να τη διευκολύνει με κάποιες «παραχωρήσεις».

Τα αντικείμενα με τα οποία ασχολείται η σχολική εκπαίδευση δεν διεισδύουν τόσο βαθιά, αλλά και εδώ επιδιώκεται η δημιουργία μιας δεύτερης φύσης. Αρκεί μόνο να σκεφτεί κανείς τα εθνικά ταμπού και τη διαμόρφωση του μαθήματος της Ιστορίας.

Κάπου εδώ, όμως, οδηγείται η μελέτη στην εξέταση των ορίων ανάμεσα στην εκπαίδευση και την προπαγάνδα. Συνηθίζεται να θεωρείται προπαγάνδα η διάδοση αναληθειών και εκπαίδευση η διάδοση της αλήθειας. Αυτή η αντιπαράθεση είναι και ψεύτικη και άστοχη. Το τελευταίο, μάλιστα, ισχύει ιδιαίτερα για την περίπτωση που η αλήθεια δεν είναι γνωστή.

Η βασική διαφορά ανάμεσα στην προπαγάνδα και την εκπαίδευση βρίσκεται στην κατάσταση που υπάρχει στην αρχή και των δύο εγχειρημάτων. Με τη μάθηση καθιερώνεται μια κανονιστική ισορροπία, που έχει ως συνέπεια μια ένταση ανάμεσα στις βιολογικές ικανοποιήσεις και τις κοινωνικές ανταμοιβές. Από

αυτήν ακριβώς την ένταση προέρχονται οι περισσότερες διαμαρτυρίες για την εκπαίδευση. Το έργο της προπαγάνδας πετυχαίνει μόνο όταν η νέα κανονιστική ισορροπία που αποκαθίσταται περιορίζει, τουλάχιστον από ορισμένες απόψεις, την ένταση ανάμεσα στις βιολογικές ικανοποιήσεις και τις κοινωνικές ανταμοιβές.

Με την προπαγάνδα, λοιπόν, γίνεται προσπάθεια να αναστατωθεί μια κανονιστική ισορροπία που έχει ήδη εγκαθιδρυθεί με την Παιδεία. Αυτή η διαπίστωση μπορεί να μεταφερθεί ως ένα βαθμό και στις διαφημίσεις – και εκεί γίνεται κατά πρώτο λόγο προσπάθεια να αντικατασταθεί μια παλιότερη μορφή ικανοποίησης των αναγκών με νέα μέσα. Έπειτα από αυτά μπορούμε να καταλάβουμε τον ανταγωνισμό που δημιουργείται ανάμεσα στους εκπροσώπους της εκπαίδευσης και της προπαγάνδας. Πίσω από τις διαμαρτυρίες για την εκπαίδευση, που προβάλλουν τόσο συχνά, θα πρέπει πολλές φορές να υποψιαστούμε προπαγανδιστικές τάσεις ή ακόμα και πρόσφορο έδαφος για πιθανή προπαγάνδα. Τις πιο πολλές φορές η προπαγάνδα, όμως, μπορεί να έχει μια ουσιαστική, και όχι πάντα αρνητική, λειτουργία για την προσαρμογή της εκπαίδευσης στις καινούριες ανάγκες κάθε επόμενης γενιάς. Ως ένα βαθμό, ανάμεσα στους δυο αυτούς θεσμούς δεν υπάρχει μόνο ανταγωνιστική σχέση, αλλά και κάποια συμπληρωματικότητα. Μια κοινωνία που περνάει από γρήγορες αλλαγές θα αναπτύξει περισσότερη προπαγάνδα απ' ό,τι μια κοινωνία δεμένη στην παράδοση της και σχετικά σταθερή. Η αναγκαιότητα της προπαγάνδας ποικίλλει ανάλογα με τον τόπο και το χρόνο. Επειδή, όμως, κάθε προπαγάνδα έχει σκοπό μια λιγότερο ή περισσότερο βαθιά αλλαγή της υπάρχουσας κανονιστικής ισορροπίας, δε θα μπορούσε να αποφύγει να χαρακτηριστεί «ανήθικη» σε κάποιες εποχές και από κάποιες ομάδες.

Η εκπαίδευση και η προπαγάνδα βρίσκονται σε μια σχέση έντασης και αντίθεσης, και αυτό χαρακτηρίζει τους ρόλους τους μέσα στη ζωή της κοινωνίας – πέρα απ' αυτό όμως έχουν πολλά κοινά. Και οι δυο μεγαλώνουν την ομοιομορφία των ατόμων μέσα σε ένα πολιτισμό. Είναι, όμως, εξίσου αλήθεια πως και οι δυο έχουν περιορισμένη δυνατότητα να δώσουν στο άτομο μια στάση ανάλογη με το σκοπό του απέναντι στα όσα συμβαίνουν στον κόσμο.

Πολύ γενικά μπορεί να ειπωθεί πως η εκπαίδευση και η προπαγάνδα δεν είναι σε θέση να παρουσιάσουν το «σύμπαν» όλων των πιθανών και πραγματικών γεγονότων. Δουλεύουν «παραδειγματικά», παίρνοντας δείγματα από την πραγματικότητα.

Ο προσανατολισμός και η προετοιμασία του ατόμου στην περιοχή των έμμεσων καταστάσεων είναι πριν απ' όλα έργο της εκπαίδευσης. Η εκπαίδευση, όμως, λαβαίνει υπόψη μια λίγο-πολύ επακριβώς προσδιορισμένη βιοτική κατάσταση της κοινωνίας. Όταν αυτή η βιοτική κατάσταση αλλάξει –έστω και προσωρινά– ή όταν γεννηθεί η επιθυμία για μια τέτοια αλλαγή, μπαίνει σε λειτουργία ο θεσμός της προπαγάνδας. Σε περιπτώσεις μεγάλης αλλαγής της βιοτικής

κατάστασης (με έναν πόλεμο, π.χ.) το έργο της προπαγάνδας διευκολύνεται, γιατί ο φόβος της αβεβαιότητας δημιουργεί την ανάγκη μιας ενιαίας γραμμής των ανακοινώσεων. Σε τέτοιους καιρούς δεν πρέπει να περιμένουμε πως θα υπάρξει διάθεση αναποφασιστικότητας.

Βιβλιογραφία

Καζακατσάνης Γ.: *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία και Κοινωνιολογία του σχολείου*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1983.

Ζέγκερ, Ίμογκεν: *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία* (μτφρ. Τζένης Μαστοράκη), Αθήνα 1977.

Μπόττομορ, Τ.: *Κοινωνιολογία. Κεντρικά προβλήματα και βασική βιβλιογραφία* (μτφρ. Δ.Γ. Τσαούση), Αθήνα 1977.

Χοφσάττερ, Πέττερ, *Εισαγωγή στην κοινωνική ψυχολογία*, (μτφρ. Τζένης Μαστοράκη), Αθήνα 1978.